

Лозова О. М. Свідомісні вияви мовної домінантності в україно-російському білінгвізмі / Лозова О.М. // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : Збірник наук. праць / За ред. В.О. Моляко.– Т. 12.– Вип. 7.– Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009.– С. 151–158.

УДК 159.922.

Лозова О.М.

СВІДОМІСНІ ВИЯВИ МОВНОЇ ДОМІНАНТНОСТІ В УМОВАХ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОГО БІЛІНГВІЗМУ

Резюме. В статті обговорюються результати психосемантичного дослідження мовної свідомості білінгвів. Визначено ситуації використання білінгвами домінантного і субдомінантного мов. **Ключевые слова:** мовна свідомість, білінгвізм, домінантний мов, міжмовна омонімія.

Ключевые слова: мовна свідомість, білінгвізм, домінантний мов, міжмовна омонімія.

O.Lofova

Consciousness Manifestation of Language Dominance under Ukrainian-Russian Bilingualism

Summary. This article discusses the results of psychosemantic analysis of language consciousness of bilingual people. The cases of bilinguals' use of dominant and subdominant languages were defined.

Key words: language consciousness, bilingualism, dominant language, interlingual omonimy.

Аналіз літератури та постановка проблеми. З розширенням світового інформаційного простору посилюються процеси мовної і культурної взаємодії, що, з одного боку, забезпечує мовцям доступ до світових інтелектуальних надбань, а з іншого ставить перед ним проблему вибору мови в тих чи інших видах комунікації.

Крім цього, за умов глобалізації посилюється природний тиск мов міжнародного спілкування на менш уживані мови. Це виявляється, зокрема, в тому, що все більша кількість їх носіїв прагне оволодіти «світовими мовами» і досягти високого ступеня дво- і багатомовності [2; 4; 5; 6].

Помітною ознакою мовної ситуації в Україні є україно-російська двомовність. Характеризують білінгвізм залежно від ролі, яку відіграє кожна з мов, від ситуації спілкування й міри їх застосування. Урахування в умовах білінгвізму взаємозв'язку кількох мов розглядається не тільки як умова подолання міжмовної інтерференції, але і як створення умов для транспозиції мовленнєвих умінь і навичок [3].

Білінгвізм завжди супроводжується залученням людини до вторинної культури, до її норм і традицій. Відтак, чим вищий ступінь аккультурації, тим вищий ступінь володіння другою мовою. Сьогодні все менше лунає думка, що індивідуальна або колективна, масова двомовність містять у собі загрозу втрати національної ідентичності та відмови білінгвів від рідної мови, про неприродність білінгвізму як психічного стану людини або його тимчасовість на шляху до вторинної одномовності зі зміною мови [за 8].

Однак, залишається відкритим питання домінантності (субординативності) чи збалансованості (координативності) україно-російського білінгвізму жителів України, що й склало **наукову проблему** даної розвідки.

Хід експерименту та обговорення його результатів. Проведене в межах даної праці експериментальне дослідження передбачало досягнення таких **цілей**: визначення первинної та домінантної мовних систем, характеристика міжмовної омонімії україно-російських білінгвів*.

Утворення вибірки відбувалося за мовним та віковим критеріями. В опитуванні взяло участь 145 респондентів, з них етнічні українці склали основну експериментальну групу (далі – українофони, $n = 94$). У групі слов'яномовних респондентів, які ідентифікували себе неукраїнцями, 90,2% представників визначилися як росіяни та 9,8% – як російськомовні білоруси (далі – русофони, $n = 51$). Згідно з віковим критерієм основна група складалася із 45 представників старшого покоління, 1938-1954 року народження, і 49 представників молодшого покоління, 1973-1990 року народження. Такий віковий розподіл, зроблений в межах групи українофонів,

був покликаний виявити динаміку розвитку білінгвальної мовної ситуації, яка виявляється у відмінностях мовного чуття представників старшого і молодшого покоління. Дослідження не передбачало гендерного розподілу респондентів.

Використовувалися соціолінгвістичні, психолінгвістичні та психосемантичні **методи дослідження**: анкетне опитування, вільний асоціативний експеримент, метод вільної класифікації стимулів.

Метою першого фрагменту дослідження була констатація психологічних аспектів співіснування двох мовних систем у мовній свідомості україно-російських білінгвів. Особливістю запропонованої респондентам анкети стало її двомовне (російсько-українське) виконання, що мало створити умови, в яких опитуваний міг би почувати себе вільним у виборі мови її заповнення.

Результати анкетного опитування стосовно первинної та домінуючої для респондентів мовної системи було зведено до таблиці 1, яка унаочнює відмінності між виділеними групами.

Таблиця 1.

Ознаки домінуючості мовних систем україно-російських білінгвів

(%)

Мовці Сфери функціонування мови	Українофони						Русофони		
	молодше покоління			старше покоління			не диференційовані за віком		
	укр.	рос.	обидві	укр.	рос.	обидві	укр.	рос.	обидві
Мова кращого володіння	40.4	11.7	47.9	19.2	35.1	45.7	0	80.8	19.2
Мова родинного спілкування	52.1	47.9	0	40.4	50	9.6	0	100	0
Мова професійного спілкування	40.4	47.9	11.7	40.4	45.7	13.9	9.6	90.4	0
Мова мислення	40.4	47.9	11.7	35.1	45.7	21.3	0	90.4	9.6
Мовна перевага	40.4	40.4	19.2	35.1	45.7	21.3	0	90.4	9.6
Середнє арифм.	42.74	39.16	18.1	34.04	44.44	22.36	1.92	90.4	7.68

Перше питання анкети «Якою мовою ви краще володієте: російською, українською, однаково добре обома мовами?» передбачало попереднє визначення первинної мовної системи у респондентів. Відповіді на це питання зафіксували переважання російської мовної системи як первинної у респондентів-русофонів, російської – у старшого покоління українофонів, української – у молодшого покоління респондентів-українофонів. При цьому, в середовищі українофонів вагомим є усвідомлення двох мовних систем (російської та української) як первинних, адже близько половини представників молодшого і старшого поколінь зазначило, що однаково добре володіють обома мовами, в той час як для групи респондентів-росіян ця кількість склала лише 9.8%.

Результати опитування стосовно визначення сфери використання двох мовних систем у мовній практиці респондентів виявили високу мовну ригідність респондентів-русофонів порівняно з українофонами. Так, для русофонів російська мова є мовою родинного спілкування тотально і майже у всіх випадках – мовою їхнього професійного спілкування, у той час як для українофонів українська є мовою родинного спілкування для 40% респондентів старшого покоління і 53.1% – для молодшого.

Констатовано, що українська і російська мови рівномірно забезпечують сфери вжитку у професійному спілкуванні українофонів старшого і молодшого поколінь, у той час як поєднання російської та української мов охоплює порівняно невеликий відсоток випадків як у старших, так і в молодших українофонів. Наведені дані свідчать про домінантність явища білінгвізму для носіїв українського дискурсу, тобто про положення, за якого при достатньому знанні вторинної мовної системи домінуючою в спілкуванні виступає первинна.

Іншим аспектом щодо визначення первинності мовних систем для їх носіїв постало питання про визначення мовної преференції («Якою мовою вам найбільше подобається спілкуватись з оточуючими?»). Мовна преференція у

групі русофонів виявилася повністю на боці російської мови, хоча звертають на себе увагу думки окремих респондентів, які віддали перевагу українській мові. У групі українофонів мовні переваги старшого і молодшого покоління у більш-менш схожому співвідношенні розподілено між українською, російською й обома мовними системами.

Відповіді на питання стосовно мови мислення респондентів показали, що у групі респондентів-русофонів, за рідкісним винятком, мовою мислення є російська мова (виняток становить одна респондентка, що мовою мислення зазначила українську). Мова мислення українофонів майже порівну визнається і українською, і російською. Схожість показників у відповідях на передостаннє й останнє питання анкети свідчить про зв'язок для різних груп мови мислення з мовою, якою найбільше подобається спілкуватися.

Таким чином, зміст таблиці 1 свідчить про те, що для групи респондентів-росіян первинною і домінуючою мовною системою є російська мова, яка є мовою їх щоденного спілкування, мислення і, природньо, тією, якою вони найкраще володіють. Виняток становлять респонденти, що однаково добре володіють українською та російською мовою, хоча при цьому мають схильність до російської мови. Мовці, що однаково добре володіють обома мовами – збалансовані білінгви – використовують українську або російську мову залежно від комунікативної ситуації (здебільшого залежно від мови, якою до них звертається співрозмовник), у родинному спілкуванні послуговуються переважно російською мовою, у професійному – українською. Зрештою, ці респонденти-русофони з очевидно продуктивним білінгвізмом, при наявності первинної, домінуючої російської мовної системи, виявляють високі знання української мови.

Більш складною є ситуація у групі респондентів-українофонів, де великий відсоток відповідей «обидві мови» не дозволяє з точністю виділити первинну мовну систему, як і ту, що домінує у свідомості мовця. Середній показник української мови як первинної для групи українофонів молодшого покоління більший за такий же у старшого покоління. Як російська мова в

якості первинної, так і сама невизначеність первинної системи, що виявляється у поєднанні у свідомості мовця обох мов, у групі українофонів молодшого покоління спостерігається рідше (табл.2).

Таблиця 2.

Групові кореляції показників домінантності мови

Мовці Мова, що домінує	Українофони молодшого покоління			Українофони старшого покоління			Русофони		
	укр.	рос.	обидві	укр.	рос.	обидві	укр.	рос.	обидві
Українська	1	0.311	-0.561	1	0.956	-0.993	1	0	-0.534
Російська	0.311	1	-0.961	0.956	1	-0.979	0	1	-0.845
Обидві	-0.561	-0.961	1	-0.993	-0.979	1	-0.534	-0.845	1

Тобто, спостерігаємо тенденцію збільшення у молодіжному середовищі, в порівнянні зі старшим, кількості мовців, для яких українська мова є первинною системою, на відміну від російської. Такі результати можна пояснити ширшим, в порівнянні з попередніми часами, розповсюдженням української мови в сфері освіти, а також помітним зростанням престижу української мови серед молоді.

У другому фрагменті у межах асоціативного експерименту було використано метод вільної класифікації стимулів. Респондентам було запропоновано згрупувати наведені 12 слів: чужий (чужой), всезагальний (всеобщий), теплий (тёплый), рідний (родной), російськомовний (русоязычный), дружній (дружественный), національний (национальный), батьківщина (отечество), владний (властный), україномовний (украиноязычный), холодний (холодный), лагідний (ласковый). Принцип групування не вказувався, проте в самому підборі слів було закладено універсальний семантичний критерій дихотомії «свій-чужий».

Невизначеність принципу групування при очевидній можливості диференціювання запропонованих слів на групи з позитивною та негативною семантикою викликали спротив окремих респондентів. Основною причиною нарікань або навіть відмови виконувати завдання (4 респонденти-

українофони) було небажання розподіляти за ознаками «свій-чужий» поняття «російськомовний» та «україномовний». Попри те, що жодному з респондентів не спало на думку групувати поняття «україномовний» з прикметниками, які належать до понятійної сфери «чужий» і позначені негативною семантикою, незадоволення досліджуваних інколи викликала процедурна можливість групувати прикметники з негативним значенням (чужий, ворожий, холодний, владний) з поняттями «російський», «російськомовний».

Проблемність виконання цього завдання свідчить про те, що існування в українському дискурсі російської та української мовних свідомостей не є безконфліктним. Відповіді респондентів свідчать про диференціацію у свідомості респондентів понять «україномовний-російськомовний» на полюси «свій-чужий».

Відповіді респондентів на дане питання можна розподілити на дві групи, залежно від того, яким чином у них диференційовано поняття «україномовний-російськомовний». Перша група є нечисленною і до неї належать респонденти, у відповідях яких не відбулося поляризації згаданих понять. Русофони переважно відносять поняття «україномовний» і «російськомовний» до однієї групи: «батьківщина, національний, рідний, російськомовний» або «російськомовний, національний, владний, всезагальний». Українофони старшого покоління об'єднують їх: «україномовний, російськомовний, дружній, національний, всезагальний»; «україномовний, російськомовний, батьківщина».

Більшість респондентів, у якій відбулась поляризація понять, становить група українофонів старшого і молодшого поколінь. Так, найчастотнішою асоціацією із словом «російськомовний» у групі русофонів є слово «рідний», а зі словом «україномовний» – «лагідний». Старші українофони до поняття «російськомовний» частіше продукували асоціати «дружній», що очевидно пов'язано із мовними штампами радянських часів («дружні народи»), а також свідчить про позитивне ставлення представників

старшого покоління до «російськомовності». Поняття «україномовний» представники старшого покоління асоціюють із поняттями «національний, батьківщина, рідний» і «лагідний». Найчастотнішими асоціатами до поняття «російськомовний» у групі українофонів молодшого покоління були «чужий, владний», «всезагальний» та «дружній». Поняття «україномовний» респонденти молодшого покоління українофонів найчастіше сполучали із поняттями «національний, батьківщина», а також «теплий, рідний, лагідний».

Серед виняткових відповідей найбільш неоднозначною є відповідь респондентки-росіянки, у якої поняття «російськомовний» сполучається з «чужий, рідний, дружній, батьківщина, владний, холодний», а поняття «україномовний» асоційоване у ряд «всезагальний, теплий, національний, лагідний». Дана респондентка виявляє ознаки змішаного білінгвізму. У групі респондентів-українофонів старшого покоління двоє респондентів виявили амбівалентність в асоціаціях до поняття «російськомовний», згрупувавши його із поняттями «чужий і дружній».

Зазначимо найчастотніші асоціації до понять «україномовний» та «російськомовний» у межах кожної з груп. Русофони: асоціати до поняття «україномовний» – національний, лагідний, теплий; асоціати до поняття «російськомовний» – рідний, дружній, батьківщина, владний. Українофони старшого покоління: асоціати до поняття «україномовний» – національний, батьківщина, рідний, теплий, лагідний; асоціати до поняття «російськомовний» – дружній, владний, всезагальний. Українофони молодшого покоління: до поняття «україномовний» – національний, батьківщина, теплий, рідний, лагідний; асоціати до поняття «російськомовний» – чужий, владний, всезагальний, дружній.

Отримані результати свідчать про те, що поняття «україномовний-російськомовний» по-різному диференціюються свідомістю респондентів, що належать до різних груп за віковою та національною належністю. Для респондентів-неукраїнофонів поняття «україномовний-російськомовний» розпадаються на різні групи, проте обидві з переважно позитивною

семантикою. У мовній свідомості респондентів-українофонів відбувається поляризація понять «україномовний-російськомовний», що відповідає принципу поділу понять за критерієм «свій-чужий».

Асоціативний ряд поняття «україномовний» для всіх груп респондентів відкривається поняттями «теплий, лагідний», що свідчить загалом про його позитивну семантику. У групах респондентів-українофонів старшого і молодшого покоління асоціації до поняттям «україномовний» доповнюються поняттям «батьківщина».

Асоціати до стимулу «російськомовний» з різною частотністю для різних груп респондентів виявляються поняттями «дружній» (високий показник у групі русофонів і українофонів старшого покоління, але нижчий – у групі українофонів молодшого покоління), «владний» (низький показник у групі русофонів і високий у групі українофонів). У коло асоціацій до поняття «російськомовний» у групі русофонів потрапляють поняття «рідний» і «батьківщина». Асоціативні ряди до цього поняття у групі українофонів розпочинають протилежні за значенням поняття – «дружній» у підгрупі старшого покоління і «чужий» у підгрупі молодшого покоління.

Наведені дані свідчать про значну динаміку асоціативного поля слова «російськомовний», яка полягає у зміні найчастотнішої для респондентів-українофонів старшого покоління асоціації «дружній», тобто «свій», на асоціацію «чужий», що є найчастотнішою для групи українофонів молодшого покоління.

Метою третього фрагменту дослідження постав вияв зв'язку мовних систем з мисленням респондентів, засобом чого мав стати спосіб тлумачення російсько-українських міжмовних омонімів. Досліджуваним пропонувалося дев'ять українсько-російських міжмовних омонімів; треба було пояснити значення кожного з наведених українських слів, що графічно і фонетично нагадують певні слова російської мови, але відрізняються за значенням. Неглибоке знання однієї з мов виявляється у випадках, коли респонденти надають українському слову значення його російського омоніма (наприклад,

укр. родина – «батьківщина» замість «сім'я»).

При аналізі не було виявлено жодної анкети з усіма правильними чи усіма неправильними відповідями. Зведення результатів проводилося окремо для кожного слова-омоніма, відсотки реакцій узагальнені щодо груп респондентів (табл.3).

Таблиця 3.

Міжмовна омонімія україно-російських білінгвів (%)

Група	Молодше покоління українофонів			Старше покоління українофонів			Русофони		
	ближче до укр.	ближче до рос.	інше	ближче до укр.	ближче до рос.	інше	ближче до укр.	ближче до рос.	інше
Родина	4.4	2.8	2.8	0.4	9.6		8.5	8.5	3
Неділя	1.5	.5		4.4	5.6		00		
Уродлива	7.9	7.9	.2	5.6	9.6	4.8	1.5	0	8.5
Красний	2.1	7.9		7.9	7.9	.2	0	8.5	1.5
Город	2.1	7.9		0	0		1.5	8.5	
Рожа	9.6	0.4		8.9	1.1		8.5	1.5	
Лихо	1.5	.5		00			00		
Пильний	8.7	1.3		1.5	.25	.25	6.3	1.5	2.2
Слідити	7.2	2.8		9.6	0.4		2.2	7.8	
Середній показник	4.4	3.4	.2	9.6	8.2	.2	3.8	8.5	.7

Найкраще володіння обома мовними системами виявили респонденти-українофони молодшого покоління, які продемонстрували правильне тлумачення більшості слів. У переважній більшості випадків помилки в розпізнаванні ними окремих омонімів компенсувалися за рахунок правильного тлумачення і перекладу схожих слів. Аналіз тлумачень дозволив виділити групу респондентів, що чітко розмежовують російську та українську мовні системи (правильно відповідаючи на питання, або лишаючи його без відповіді) і групу, що змішують ці дві системи, надаючи українському слову

значення його російського омоніма.

Привертає до себе увагу неоднорідність у визначенні окремих слів різними групами респондентів. Так, слово «родина» ідентифікувалося як українське, тобто зі значенням «сім'я», переважною більшістю українофонів молодшого покоління, в той час як велика кількість представників старшого покоління і респондентів-русофонів наводила відповідник «батьківщина». Слово «неділя», що графічно відрізняється від російського слова «неделя», було правильно ідентифіковане у групі русофонів як сьомий день тижня. Натомість респонденти-українофони, особливо представники старшого покоління, припускалися помилки, що пов'язано з поширеною мовною помилкою вживати слово «неділя» в значенні «тиждень». У слові «уродлива» респондентів дезорієнтував початковий звук «у» як інваріанта звуку «в» та його фонетична близькість до російського «уродливый».

Українофони в цілому краще виконали завдання, ніж русофони. Проте відсоток відповідей, в яких відбулось наближення значення омоніма до російської мови, може свідчити не лише про гірше знання української мови, а й про домінування російської мовної системи у свідомості мовця або її більшу актуалізацію під час експерименту.

Висновки.

Дані експерименту спонукають нас поставити під сумнів однозначну домінантність білінгвізму у мовній свідомості досліджуваних, адже, незважаючи на спорідненість російської та української мов, мовці відчують тонкощі їхніх відмінностей. Можна стверджувати, що мовна структура російської мови єдина для мовної свідомості лише білінгва-неукраїнця.

Спостережено відсутність тих узагальнень та систематизацій у мовній свідомості українофонів, того схиляння до виключно однієї мовної системи, що є ознакою домінантності мови у свідомості білінгва і скерує його мовленнєву поведінку стосовно іншої мовної системи. У межах даного експерименту значна кількість респондентів виявила не домінантний опосередкований, а збалансований безпосередній білінгвізм, за якого обидві

мовні системи виявляють єдність з мисленням респондента.

Загалом, переважання первинної мовної системи нерівномірно розподілене між україномовною і російськомовною громадами України. Російська мова виступає домінантною для респондентів-русофонів і представників старшого покоління українофонів. Українська мова є домінантною у групах українофонів молодшого та частини старшого покоління. У молодіжному середовищі, порівняно зі старшим, спостерігається тенденція збільшення кількості мовців, для яких українська мова, на відміну від російської, є первинною системою.

Одержані результати не дозволяють зробити ширших узагальнень щодо природи і стану української двомовності, проте свідчать про можливість застосування психосемантичних методик у дослідженнях такого типу. Подальше психосемантичне дослідження мовної свідомості білінгвів допоможе по-новому оцінити мовну ситуацію в Україні.

Література

1. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т.М. Бурда; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 22 с.
2. Вишнева Г.М. Билингвизм и его аспекты : Учеб. пособие. – Иваново: Иван. гос. ун-т., 1997. – 99 с.
3. Дем'яненко О.Є. Білінгвізм і полілінгвізм: лінгвістичний, психологічний і педагогічний аспекти вивчення // http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_1_2005/05
4. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – 20 квітня. – С.1, 5.
5. Левицкий В.В. Билингвизм и неязыковое поведение // Проблемы семантики: психолингвистические исследования. Тверь, 1991. С. 144-152. Библиогр.: с. 152
6. Масенко Л. Т. Мова і політика / 2-ге вид., доп. – К.: Соняшник, 2004. – 120 с.

7. Михайлов М.М. Двужычыіе и взаимовлияние языков // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 197-203.

8. Чердниченко О. Мова і культура у контексті глобалізації // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=493>

* Автор висловлює вдячність магістрантці НаУКМА Дмитришиній О. за участь у збиранні та обробці даних.